

Funkció és/vagy struktúraváltás: a történeti olvasat kérdéséhez

ROHONYI ZOLTÁN

„Plus l’Histoire essaie de dépasser son propre enracinement historique, plus elle fait d’efforts pour rejoindre, ...la sphère de l’universalité, plus clairement elle porte les stigmates de sa naissance historique, plus évidemment apparaît à travers elle l’histoire dont elle-même fait partie [...]; inversement, mieux elle accepte sa relativité, plus elle s’enfonce dans le mouvement qui lui est commun avec ce qu’elle raconte, plus alors elle tend à la minceur du récit, et tout le contenu positif qu’elle se donnait à travers les sciences humaines se dissipe.”¹

1.1. A történetírás és a narráció bizonyos értelemben középpontba került viszonyára (lásd például Hayden White) is rávillanó gondolatfutam („az elbeszélés karcsúsága”), ez a történeti jelentésképződés vizsgálatában érdekelt irodalomkutatót is elgondolkodtató foucault-i paradoxon egy olyan dolgozat gondolati teré-

1 *Les mots et les choses*. 382. „A történetírás minél inkább próbálja meghaladni önnön történelmi gyökerezettségét, minél több erőt fejt ki, hogy az egyetemeség szféráját elérje, annál inkább magán viseli történeti születésének bélyegét, annál nyilvánvalóbban tetszik át rajta az a történelem, amelynek részese; s ellenkezőleg, minél inkább elfogadja saját viszonylagosságát és belemerül azokba a mozgásokba, amelyek megegyeznek az elmesélttel, annál inkább közelít az elbeszélés karcsúságához, és mindaz a pozitív tartalom – amelyet a humán tudományokban magának tulajdonított – szertefoszlik.” (Fordítás tőlem – R. Z.) *Michel Foucault*.

be irányít, amely kettős értelemben kívánja a címül választott „funkció és/vagy struktúraváltás” jelentésirányát kijelölni. *Egyrészt* a mai irodalomtudományi diskurzus hermeneutikai, történetelméleti és jelentéselméleti fejleményei alapján maga is hangsúlyozni kívánja, hogy a múlt műveinek értelmezéséhez a hagyomány által közvetített nézőpont *átstrukturálására* van szükség. Továbbá, hogy „a nemzeti szellem írásban megnyilatkozó lelki és erkölcsi értékeit” feltáróként kiemelt szerephez jutott irodalomtörténet át kell hogy értelmezze e *funkcióját* a tudományosság megváltozott követelményei, az átfogóbb alakzatok leírása s összetevőik rétegzett konkretizációja alapján.

1.2. E cím *másrészt* a jauí értelemben vett modernizmus első ízületének megközelítésére alkalmazott irodalomtörténeti szemléletmód szerkezetére s a korszak- és korszakváltást-értelmező fogalmaink és minősítéseink operatív tárára utalóként jelöli ki a kérdésirányt; már így is jelezve, hogy, az anomáliák „hitelrontó” hatását csak mérsékelni tudva, a jelentésképződést az episztémén belül, de a zárt és rögzített alternatívát elutasítva képzeljük el. Gadamer értelmében ugyanis „A nyelv dialogikus jellege... maga mögött hagyja... az értelem-intencióval rendelkező beszélő kiindulópontját is”, így a szöveg interpretálója által feltett kérdés, hogy tulajdonképpen mi áll ott „...ugyan mindig elfogult és előítéletes válaszadást eredményezhet csak, ha az, aki kérdez, *saját felfogásának közvetlen igazolását igényli tőle*. De az ilyen hivatkozás arra, ami ott áll, *mégiscsak szigorú viszonyítási pont marad a szövegre irányuló interpretációs lehetőségek kérdésességével, tetszőlegességével vagy legalábbis sokféleségével szemben.*”² (Kiem. tőlem – R. Z.)

2.1. Egy Henri Meschonnic-esszé történetiséget érintő egyik passzusában is kifejezett mély elégedetlenség³ háttérösszefüggé-

2 Szöveg és interpretáció. In: BACSÓ Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Bp.: Cserépfalvi é. n. 21–24.

3 „The classic trap of the sign is to have historicity for historicism – either explanation of production of meaning...; or a variant, filiation by itself, a progressive linearity – in which nothing accounts for the new.” *Modernity Modernity*. *New Literary History* 1992/2. 403–404.

seit irodalomtudományunk jelentős teljesítménye, *A strukturalizmus után* című kötet kellően problematizálta ugyan, s az elmúlt évek egyáltalán nem marasztalhatók el az önreflexió elmulasztása miatt,⁴ keretként mégsem haszontalan felidézni egy kiváló kézikönyv⁵ episztemológiai összefoglalását. Douwe Fokkema, az irodalomra vonatkozó kijelentések érvényességét illető, Hirsch (1967) utáni vitákból kiindulva, s az abszolút iránti igény helyébe a bizonyosságfokok szerinti disztinkciót állítva, először az objektum–szubjektum viszony eltérő felfogásából eredő kétszertatúságot elemzi, s érezhetően az elkülönítés mellett foglal állást. A másik oldalon tesz ugyan engedményt – „Il est possible, que la tentation qui consiste, dans les études littéraires, à confondre le sujet et l’objet tienne à la nature apparemment langagière de l’objet qui doit être discuté en termes de langage”⁶ –, világosan jelzi azonban, hogy számára a nyelviség a kérdésnek csak az egyik része (s meg sem kíséri, hogy a felmerülő problémákkal érdemben szembesítse saját argumentációját). Kérdésfeltevésében meghatározó maga a „tudományosság” iránti igény, amelyet azután a kijelentések legitimálhatóságának tárgyalásában érvényesít (lásd a *tényeknek való megfelelés, az elméleti koherencia, a konszenzus vagy interszubjektivitás* elvét), hogy az empirikus kutatások szemléjébe, majd az irodalomtörténet fentiek szerinti átvizsgálásába torkolljék.⁷ Fokkema koncepciójában – az objektum és a szubjektum interferenciája szempontjából – szélsőségnek nyilvánítatik a szövegek hermeneutikai olvasata s mintegy középnek az irodalomtörténet (amiben egyúttal az általános her-

4 Csak kiragadott példaként utalnék *A műértelmezés helye az irodalomtudományban* című kötetre (Szeged 1990. *Studia Poetica* 9. Szerk. BERNÁTH Árpád), az irodalomtörténet és a Helikon 1993-as számaira, a *Literatura* 1990–93-as évfolyamaira...

5 *Théorie littéraire*. Paris: PUF 1989. Publié sous la direction de Marc ANGENOT, Jean BESSIÈRE, Douwe FOKKEMA, Eva KUSHNER.

6 *Questions épistémologiques*, i. m. 327. „Lehetséges, hogy az irodalmi vizsgálódásokban tetten érhető kísértés, hogy a szubjektumot és az objektumot egybe-mossák, a nyelvi terminusokban tárgyalandó objektum látszólag nyelvi természetéhez tartozik.” (Fordítás tőlem – R. Z.)

7 Igényeihez sok vonatkozásban közel áll J. R. de JACKSON: *Historical criticism and the meaning of texts*. London and New York: Routledge 1989.

meneutikával szembeni távolságtartás fejeződik ki). Így e jól ismert érvelésstruktúrának (természetéből fakadóan) a szerző elvével s a „mérésékelt” historizmussal való egyetértést kell implicálnia (lásd Hirsch vagy a Gadamerrel vitázó E. Betti⁸), ám Fokkema, a kívülrőlálláshoz(?), objektív regisztráláshoz hűen, az empirikus verifikálhatatlanság bélyegét küti „prezentisták” és „historisták” modelljére egyaránt, s a kuhni anomáliát emlegeti párhuzamos és zárt diskurzusuk együttlétezése okán. Végül, a történeti tény és a tényeket értelmező, följük rétegződő konstrukciók vonatkozásában a kutatók konszenzusát és kisebb mértékben a teoretikus magyarázatok koherenciáját jelöli meg a legitimálás formájaként, elfogadva, hogy különböző elméletek *el-térő irodalmi tényeket* hozhatnak létre, az irányzat, a csoportkódok típusú konstruktumokra pedig a *relatív szabadság* érvényes.

2.2. Idéztük Fokkema egyik mondatát, amelyben az „objektum látszólag nyelvi természete” („la nature apparemment langagière de l’objet”) szintagma árulkodik arról, hogy miért kellett gyanakvoan összefoglalnunk gondolatmenetét. Nézőpontjának strukturális idegensége „a megértés mint nyelvi megértés s a nyelv tulajdonképpeni teljesítménye”, „a dialógus mint a nyelv működése”, „az irodalom nyelvi természete” rendszerigényű tételeivel szemben gyöngíti tudományelméleti okfejtésének az olvasóra gyakorolt hatását, s innen nézve aligha lehet érdemben az irodalomtörténeti megértésmód hagyománya mögé kérdezni.

2.3. Hogy ezt a konszenzus reményében megkísérelhessük, tanácsosnak látszik előrebocsátani a viszonyítási alapként szolgáló – bár gépiesen nem érvényesíthető – előfeltevés-szerkezetet:

(i) a művek konkretizációkban való létezésének ingardeni tételére támaszkodva (s a szerzői szándékot csak esetlegesen tartva megismerhetőnek, sőt akár relevánsnak), a megértésben létrejövő horizontösszeolvadás gadameri értelmében szigorú viszonyítási pontként fogható fel a szöveg, mint amely valamire vonatkozik;

(ii) a hagyománytörténéshez való, benneálló természetű viszony tételezése révén kiküszöbölhető a magánhasználatú interpretáció, s az egyidejűleg létező művek intertextualitásából, illetve a beszédmódok által teremtett hagyományból „szerkeszthető meg” az olvasói horizontunk;

(iii) e horizontnak tartalmaznia kell a művek fölötti „konstruktumok” (műnem, műfaj, irányzat, stílus) nyelvileg előfeltételezett elvárásait is, továbbá kiterjeszkedik az autorizáció és kanonizáció jelentésképző szerepére is;

(iv) az irodalmi folyamat eseményszerű történés és konstruktum, amelyben művek és irodalmi szereplők interakciója zajlik recepció és horizontváltás formájában, s amely a kutató értelmező művelete révén „látható” egészben (a legmagasabb formája a korszakolás).

Úgy gondoljuk, hogy ez talán védhető szemléleti keret: mérsékelt contextualista s mérsékelt apriorisztikus értékeltet képvisel (i), interszubbektivitást céloz (ii), egyensúlyt igyekszik tartani rekonstrukció és konstrukció (ii), továbbá a mű hagyományháttere s az általa teremtett (ii) és (iii), illetve a tények leírása s az értelmezés között (iv).

3. Kérdésirányunknak megfelelően válasszunk hát egy klaszszikus teljességű irodalomtörténeti példát. Ha konkretizációként létező művekből szerkeszthető meg egy korszak horizontja, s ebből annak a történeti olvasatok révén elkülönülő része, akkor elmondható, hogy Rimay Balassiról szóló szövegei az *életmű és a szerzői szándék ismeretét is jelzik* (miközben lírája folytonos párbeszédéről tanúskodik a mesterrel), a hagyományteremtő Kölcsey számára úgyszólván csak a *vallásos versek Balassija* volt hozzáférhető az irodalomszemléleti alapozás során, Szilády Áron kiadása után a *viszonylag teljes (de már kanonizált)*, a „Maga keze által leírt könyv” és a Rimay-coniectura egymásra vonatkoztatása révén viszont a *„helyreállított”* – miközben a XVII. századi szerelmi közköltészet ismertté válásával látjuk az *egykori „élő irodalom” által írott Balassi-hangnem- és -metrumtörténetet is*. A „reneszánsz költő-e Balassi Bálint?” kérdésre ugyanakkor kellően árnyalt válasz csak akkor kísérelhető meg, ha a lehető

teljes életmű esztétikai, poétikai, eszmetörténeti értelmezésének konklúzióit szembesítjük a világirodalmi korszak éppen-ma érvényesnek látott, rendszeralkotó összetevőivel...

Más és más *terjedelmű* és *státusú szerzői univerzum*, a korszele-
ten belüli *interaktív* tényező s az ezt konkretizáló mai olvasat
lehetősége egyfelől, másfelől a *szertől elváló „beszédmód”* törté-
nése: megannyi kihívás az irodalomtörténész számára értelmező
nézőpontjának kialakításakor. Az előfeltevéseit tisztázó, fogalmi
szint és strukturáltság szerint problematizáló s mindezt mód-
szertani mélyszerkezetként tételező szemlélet ebből következően
megközelítési síkok és szintek körülhatárolását, majd integrálá-
sát kívánja meg.

3.1. A korszelethen belüli interakció lehetőségére – mint
mellőzhetetlen eseményre – is kiterjedő kutatói érdeklődésnek a
fentiek szerint le kell mondania a kronológiailag tagolt szerzői
oeuvre éppen-most érvényes teljessége felőli értelmezés kizáró-
lagos igényéről, számot kell vetnie azokkal a tágan értett jelen-
tőképző mechanizmusokkal, amelyek a diskurzusba lépéssel je-
lentkeznek. A diskurzus-tényezők esemény-természete megkí-
vánja a műinterpretációk sorozatszerűségét mintegy keresztelző
s egyúttal keretező értelmezésmódot, így az az irodalomtörténeti
gyakorlat, amely egy abszolutizált *szertől elvre* építette rend-
szerét – s a pozitivista hagyományunk ilyen –, egybemosta a
státusát illetően különmemű szövegeket, differenciálatlanul
összegzett tehát. Eközben persze az interakció szempontjából
létező/ható művek és a csak a szerzői univerzum teljességéhez
tartozók egyaránt a szerző elve „alá” csúsztak, s a korszakra
vonatkozó minősítő/rendező fogalmak háttérben *egységként vi-
selkednek*, ami az *irodalom történetét vizsgálók szempontjából aligha
engedhető meg*. Ugyanakkor a jelenség fordítottja is tanulságokkal
teljes: „az *Uránia szerzője*” névvel emlegetett, jelentős hatású
Kármánt Toldy Ferenc nagy körültekintéssel avatta klasszikussá
(s az ezt a mechanizmust, diskurzusrendi integrálást feltáró Szi-
lágyi Márton-tanulmány arra is jó példa, hogy a pozitivista ér-
telmű attribúció-kutatást hogyan haladja meg a modern, ez eset-
ben az autorizációra koncentráló, de a foucault-i szerző-elv kon-

cepciót is hasznosító szemléletmód). A történetes folyamatában az „egyidejű egyidejűtlenségek” kölcsönviszonya érvényesül, a történet viszont kedveli a kronológiát és a teljességet: e paradoxon értelmezi irodalomtörténeti gyakorlatunkat, ehhez képest szükséges a szemléleti-fogalmi keretek elhatárolása.

3.2. Korántsem lényegtelen, hogy például Csokonai költészetének *milyen szerkezetű hatáspotenciálja* érvényesülhetett egyáltalán s *milyen folyamat-meghatározó recepciós összefüggések között*; ezért is fontos, hogy Horváth János e korszakkal foglalkozó előadásában egyfajta „értelmezői közösségeket” vett keretelvül. Mai kutatásokban sem igen szerepel ez a szempont, ezért a *Halotti versek* nagyívű koncepcióját pusztán eszmetörténeti keretben fogva fel nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy a Berzsenyit gyermekei vallásos nevelésére vonatkozóan tanácsokkal ellátó Kazinczy vagy a *Töredékek a vallásról* Kölcseyje miért nem reflektált e műre... A vallásról, Istenről való beszéd más elgondolásáról, lehetőségének másként való felvetéséről van itt nyilván szó, *funkció- és struktúraváltásról* egyaránt, noha ennek beható, a posztkantiánus szemléleti helyzet és a lehetséges beszédmód kölcsönös megfelelése szerinti értelmezése még várat magára. Lényeges, hogy a történetes ilyen jelenségeiben ragadhatók meg egy kultúra sajátos működésére jellemző beállítódások, ugyanis a Kazinczy-kör Csokonai-recepcióját mintegy kényszerpályára viszi a „debrecenyiséggel” való állandósult szembenállás, ezen a talajon pedig a világszemléleti/poétikai másság és szituáltság könnyen kiegészülhetett az „oda-nem-figyeléssel”...

Irodalmi nyilvánosságunk létrejöttét követően még évtizedekig torz a viszony megjelent és hosszú ideig elfekvő művek között (gondoljunk csak a máig rejtélyesnek mutatózó Katona József-lírára!), s emiatt nemcsak *recepciós törések* befolyásolják alakulástörténetét, hanem értelemszerűen a *fordítottja is*, azaz a diskurzusrendi szokások által is támogatott *retardált befogadás* (lásd például Kazinczy műfordítói nyelvhasználatának lényeges hatóelem-szerepét Kisfaludy Károly vagy Vörösmarty esetében, noha mindkettejükre nemzedékileg is eltérő alkotói inspiráció a jellemző!). Igazából csak újabb kritikai kiadásaink s a kritikátör-

téneti sorozat megjelent kötetei tették lehetővé a probléma eme szintjének elkülönítését, korszakleírásra való rendszeres alapul vételéhez viszont az elvi differenciálás elfogadtatására van szükség. Mindenesetre így válhatott, mondjuk, az 1810-es évek irodalomszemléletére vonatkozóan oly jelentőségűvé Berzsenyi ún. őskötetének esztétikai-poétikai alakulástörténete, a Berzsenyi-Kölcsey-Szemere-vita, háttérben az Erdélyi Múzeum inspiráló hatásával, de már a Tudományos Gyűjtemény elvárásrendszerében. Talán mégsem tudatosodott eléggé, hogy az *interszubjektivitás olyan recepciós alakzatban tárgyiasuló esetével* állunk itt szemben, amely paradigmátikus érvényű lehetne szemléletünk alakításában, a *történeti jelentésképződés elemi szintjének föltérképezése* ugyanis mintegy *megalapozza az irodalmi folyamat értelmezését*. Ilyen szintek egymásra vonatkoztatása és a *kulturális rendszer egészében* való interpretálása (a korszakon belül és hosszmet-szetben) a jelentés(ek) történésein át az irodalom működésének sajátos szabályaihoz vezethet. Rögzült vagy hiányzó, ám ebben az értelemben levezethető szokások és reflexek magyarázhatják, miért „marad el” olyan korszakos művek recepciója, mint a *Bánk bán* vagy a *Csongor és Tünde* – milyen műfaji összefüggései vannak a ténynek, hogy csak Németh László és Szerb Antal modern látásmódja révén lehet az előbbi kommunikációhiányos atmoszféráját az értelmezés meghatározó elemévé tenni, miért volt képes „olvasni” a Katona-szöveget Bárány Boldizsár stb. Elvárásformáló mechanizmusok, közvetítési módok, mentalitás-szerkezetek és -formák s értelmező közösségek feltárása és diszkurzív elemzése ígérhet tehát e vonatkozásban eredményeket...

3.3. *A szerzői univerzumnak* – mint összefüggő, egymást értelmező jelentések rendszerének – az (adott időszelvényben érvényes hatás-potencialitásán túli, korszak-specifikus) interpretálása téren újabb irodalomtudományunk leginkább Horváth János, Németh László és Szerb Antal egymástól karakteresen elkülönült hagyományához fordul, amikor e korszakhoz közelít. Nézőpontunk jegyében azt illik hangsúlyoznunk, hogy Horváth képviseli a csúcspontját annak a szemléletmódnak, amely empátiával *rekonstruál történeti világot* a konvenciórendszer s egy újszerűen

strukturált irodalomfogalom alapján. Erről a legutóbb Szili József írt igen meggyőzően, ezért itt elég jelezni, hogy a sok szállal hozzá kapcsolható, de alapvetőbben eszmetörténeti szemlélet-szerkezettel jellemezhető – s ezt poétikailag is konvertáló – Szauder Józsefet máig valamennyien szeretnők mesterünknek nevezni. Ebben az értelemben hozzátartozik ehhez a hagyományhoz a magas szinten érvényesülő s a szinkrón metszeteket sokrétűen preparáló szigorúan történeti szemlélet- és minősítés, az ehhez kapcsolt *korszerűségmérce*, az interaktív mozzanat periférián tartása, s a jelentésképződés keretének a korszakban való kijelölése is. Szemben az egyébként általa kiaknázott Németh- vagy Szerb-féle tradícióval, amelyre bizonyos mértékig a típus-elvűség (lásd a korszakra magára rákérdező Németh László Berzsenyi-tanulmányának értékelési és minősítési problémáit), illetve a „Sturm und Drang-korszellelem reprezentánsa” vagy „romantikus elvagyódás – romantikus hazatalálás”-szerű konstruktumok jellemzőek, miközben a *jelenbe integrálás késztetése* hangsúlyosan hatja át műveiket. Mégis, Németh László közelebb látszik állni a szöveghez, mint egy nagyobb struktúra eleméhez, míg Szerb Antal inkább konstruálja a struktúrát, s annak rendeli alá az elemet.

3.4. A romantika-vitát (1954), majd az akadémiai szintézist követő szemléleti tisztázódási folyamatban győzedelmeskedett az a – Horváth Jánoséval megszüntetve-megőrző viszonyban lévő s a szellemtörténeti hagyománnyal szembeállított – történetiség-felfogás, amely minden korszakot a maga sajátosságában kívánt megragadni; ehhez magának a kornak a fogalomkészletét, poétikai tudatát igyekezett széleskörűen értelmezni, hogy erre építve nemzetközileg egységes terminológiát lehessen kidolgozni az alkalmazásban. Szauder József átfogó tanulmányai és programkijelölése, szigorúan történeti látásmódja arra ösztönözte a kutatókat, hogy e keretek között alakítsák saját koncepciójukat. Egyre mélyebb rétegek rekonstruálására került sor, ám az eszmetörténeti és a poétikai szempont – az irodalom nyelvisége miatt elvárható – szerves összefonódására már csak azért sem kerülhetett többnyire sor, mert ideáció és kreáció szétválása a kor „irodalmi-

ságának” velejárójaként mintegy átvetített az esztétikailag megformált művekre is. De szerepe volt ebben annak a szemléleti mozzanatnak is, amelynek értelmében a minél pontosabb irányzati minősítések kidolgozása – s ezzel irodalmunk európai fogalmak szerinti szituálása, vagyis a korszerűség-mérce érvényesítése megkésettységünk ismeretében – nem történhet meg a művek stílus-, poétika- és eszmetörténeti szételemezése nélkül, a legfejlettebb irodalom fejleményeire kialakított terminológia révén. Miután a gyorsított modernizációs folyamatban torlódón alakuló recepciónk különemű tényezőket egyidejűsített, mind ebből az következett, hogy minősítéseink ez utóbbiak *eredeti időszelétére* utalnak vissza, elhalványítva éppen a *recepciószerkezeten belüli funkcionalitás mozzanatát*... (Felmerül a kérdés, hogy ilyen logika alapján Arany János Herder-recepciója preromantikusként minősül-e, akárcsak a nemzeti hagyomány szemlélet radikális alakításával őt is megérintő Kölcseyé? S egyáltalán: a preromantikus Herderre is alapozó Kölcsey ilyen egyirányú logika értelmében volna preromantikus? Nem egymásból is építkező jelenségek nagyobb korszakegység felé mutató *funkcionális problémája* nyílt itt fel? stb.)

Ezen a ponton kellett e modellnek azzal a másikkal szembeülnie, amely felismerhetően már a felvilágosodás-kongresszuson, majd *Az el nem ért bizonyosság* című kötetben a monista (vagy előző terminusunk szerint: a nyelviséget érvényesítő) és kontextualista álláspont képviselőjeként mutatkozott meg, ráadásul pedig egy tágabb, tipológiai színezetű, angolszász meg-alapozottságú romantika-felfogásra épített.

3.5. Egyfelől tehát rekonstruáló, főleg a német irodalom egymást követő hullámaiból irányzati minősítést kielemező felfogás (s ennek analógja, kissé eltérő színezettel, de a klasszikus felvilágosodás okán is fokozott eszmetörténeti töltettel), másfelől széles körű modern nyelvelméleti és poétikai háttérű, kontextualista szemlélet, nagyobb korszakegységek összefüggésrendszerében – ez a dichotómia mutatkozik meg számunkra. A jelek arra mutatnak, hogy e szemléletszerkezeti kétosztatúság hajlamos az újratermelésre is: egyoldalú eszme- és tudattörténeti megfontolá-

sokból a korszak számos műve és szerzője értékelődött át és fel újabb monográfiákban. Belső recepciós folyamataink s a bennük megformálódó interaktív tapasztalat mélyebb feltárása talán közelebb vihet az alakulástörténetben döntő fontosságú váltások természetének megismeréséhez, s ezzel irodalmunk másságának jobb megértéséhez, a fenti kettősség viszont megfeleltethető a nemzetközi tendenciáknak.

Ki lehet-e lépni a párhuzamos diskurzusok zárt érvelésrendszeréből – erre a kérdésre Fokkema nemzetközi áttekintése eléggé pesszimista választ adott. Egy radikálisan „prezentista” szemlélet behatolása és térhódítása mindenesetre nálunk is tovább bonyolítja a helyzetet...